

УДК 81-119

СПЕЦИФІЧНІ МОВНОКУЛЬТУРНІ МЕТАФОРИ ЧАСУ В МЕТАФІЗИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ ФІЛОСОФІЇ

Кудрявцева Н. С.

Когнітивний підхід до вивчення метафори, розвинутий на протипагу її традиційному витлумаченню як літературного прийому, визнає більшість абстрактних понять, зокрема і час, метафоричними. З огляду на вкорінення таких концептуальних метафор не тільки в спільному досвіді, а й у особливому мовнокультурному середовищі, зазначена перспектива дозволяє говорити про їх лінгвістичну відносність на рівні як буденного, так і філософського дискурсу.

Ключові слова: час, концептуальна метафора, лінгвістична відносність, метафізика часу.

Когнитивный подход к изучению метафоры, противостоящий ее традиционному пониманию как литературного приема, признает большинство абстрактных понятий, в т.ч. и время, метафорическими. Ввиду укоренения таких концептуальных метафор не только в универсальном опыте, но и в особой лингвокультурной среде, данная перспектива позволяет говорить об их лингвистической относительности на уровне как обыденного, так и философского дискурса.

Ключевые слова: время, концептуальная метафора, лингвистическая относительность, метафизика времени.

The cognitive view of metaphor, opposed to its traditional understanding as a literary device, suggests that abstract concepts, time including, are largely metaphorical. In view of their being a product of not only universal embodiment, but also a certain language/culture specific environment, the cognitive perspective raises the question of their linguistic relativity at the levels of ordinary as well as philosophical discourse.

Key words: time, conceptual metaphor, linguistic relativity, metaphysics of time.

Домен часу має особливе значення в сучасних когнітивних дослідженнях, адже час тут постає як мовнокультурний концепт, який репрезентує результат взаємодії універсальної перцепції, специфічної культурної традиції і конкретної природної мови.

Припущення про існування двох універсальних метафор часу, що фіксують розуміння часу в термінах простору (TIME PASSING IS MOTION [9] and THE FUTURE IS IN FRONT/THE PAST IS BEHIND [8]), висунуте Дж. Лакоффом на етапі становлення сучасної когнітивної парадигми, було піддане обґрунтованому перегляду в зв'язку з результатами новітніх порівняльних досліджень різноманітних екзотичних мов, які чітко вказали на наявність декількох альтернативних концептуалізацій [див. 5; 10; 11; 12].

У новому варіанті темпоральної типології В. Еванс [7] розвиває тезу про те, що системи концептуалізації часу, притаманні різним природним мовам, характеризуються трьома різними типами "скороминущості", що не дозволяє зводити їх виключно до просторового досвіду. Відповідно, визначені ним темпоральні системи існують у трьох відмінних варіантах: 1) дейктична система відтворює класичні метафори часу, який рухається (MOVING TIME metaphor), (напр., *наближається Новий Рік*) і его, яке рухається (MOVING EGO metaphor) (напр., *ми наближаємося до Нового Року*); 2) лінійна система характеризується приписуванням руху подіям, які вишикуються у лінійній послідовності, за цілковитої виключеності его з системи темпоральної референції (напр., *за неділею йде понеділок*); 3) зовнішня система передбачає розуміння часу як однієї "безкінечної" події, всередині якої відбувається все інше, а темпоральна референція

наразі фіксується шляхом вказівки на певні зовнішні періоди (напр., *час наближається до 11.00*).

У контексті когнітивно-релятивістського підходу, характерного для вище зазначених робіт, видається можливим експлікувати мовнокультурну варіативність у концептуалізації часу шляхом прототипного аналізу термінологічних позначень філософської категорії часу в індоєвропейських мовах. У нашому дослідженні конкретному розгляду підлягають такі філософські терміни, як дінд. *kālāh, vélā*; гр. *χρόνος*; лат. *tempus*; укр., блр. *časъ*; рос. *время*; англ. *time*; нім. *Zeit*.

Час є базовою онтологічною категорією філософії, і його метафізичне осмислення невідривно поєднане з тим “буденним” сприйняттям часу, яке фіксується конкретними природними мовами. Розгляд того, як саме ті чи інші особливості природної мови впливають на оформлення основних філософських понять і формують філософський дискурс у цілому, розташовується на найвищому рівні лінгвістичної відносності – дискурсивному.

Спираючись на дані етимологічного дослідження [3] термінологічних позначень філософської категорії часу в обраних індоєвропейських мовах, ми представили кожний з указаних термінів як полісемантичну одиницю і піддали системи їх значень прототипному аналізу з позицій сучасної когнітивної лінгвістики [6, с. 328-357]. Розглядаючи кожний термін як полісемантичну одиницю, ми маємо змогу представити номінативне поле терміну (всі понятті, іменовані даною лексемою) як прототипну категорію, де центральними, тобто прототипними, значеннями виявляються ті, що найчастіше актуалізуються в різноманітних словотворчих процесах.

Таким чином, виявлені прототипні значення дають вказівку на різні чуттєво сприймані предмети і процеси, що склали підґрунтя для розвитку відмінних абстракцій часу. Визначені прототипи конкретно-мовних темпоральних номінацій далі зіставляються один з одним шляхом побудови фрейму філософської категорії часу. Фрейм у когнітивній семантиці є представленням схематизації досвіду (структурою знання), що існує на концептуальному рівні і зберігається в довгостроковій пам'яті індивіда. Фрейм поєднує елементи і сутності, асоційовані з певною ситуацією, і як ціле зумовлює значення кожного окремого слова, яке позначає той чи інший його елемент. У фреймі вирізняються атрибути, які описують аспекти деяких, але необов'язково усіх членів категорії, і смисли (*values*) – підтипи атрибутів [6, с. 222-225]. З огляду на те, що характерним для сучасних релятивістських концепцій є обов'язкове сполучення елементів релятивізму та універсалізму, саме фреймове представлення філософської категорії часу являє собою, на наш погляд, найбільш ефективний спосіб систематизації даних прототипного аналізу.

Наведена схема фрейму філософської категорії часу демонструє, що на спільному тлі обраних індоєвропейських мов метафізичному уявленню про час притаманні такі атрибути, як “циклічність”, “змінювання”, “швидкоплинність” і “дискретність”. Атрибуту дискретності властиві два підтипи: “наповненість подіями” і “незаповненість подіями” (Рис. 1).

При цьому метафізичні концептуалізації часу в окремих мовах не збігаються і, як засвідчує прототипний аналіз, навіть у спільних атрибутах фрейму конкретні термінологічні позначення номінують поняття часу, абстраговані від різних чуттєво сприйманих речей і дій. Так, метафізика часу, притаманна давньоіндійським діалектам, складається з уявлень про час як про циклічний, пов'язаний із змінюванням та швидкоплинний. У російській мові проявляється схожа концептуалізація, за виключенням атрибуту швидкоплинності. Античне філософське розуміння часу, навпаки, поєднує атрибути дискретності у смислі часових відрізків, обов'язково асоційованих з певними подіями, та швидкоплинності, так само як і поняття про час, фіксоване українським і білоруським термінами. Латиномовна метафізична концептуалізація часу, передбачаючи дискретність, тяжіє до аналогії з порожнім простором, тобто містить поняття про час як про нічим незаповнені інтервали. Протилежним латиномовній концептуалізації є розуміння часу, позначене англійським і німецьким термінами, що зводиться до дискретності у смислі періодів і моментів часу, обов'язково “наповнених подіями”.

ФРЕЙМ ФІЛОСОФСЬКОЇ КАТЕГОРІЇ ЧАС

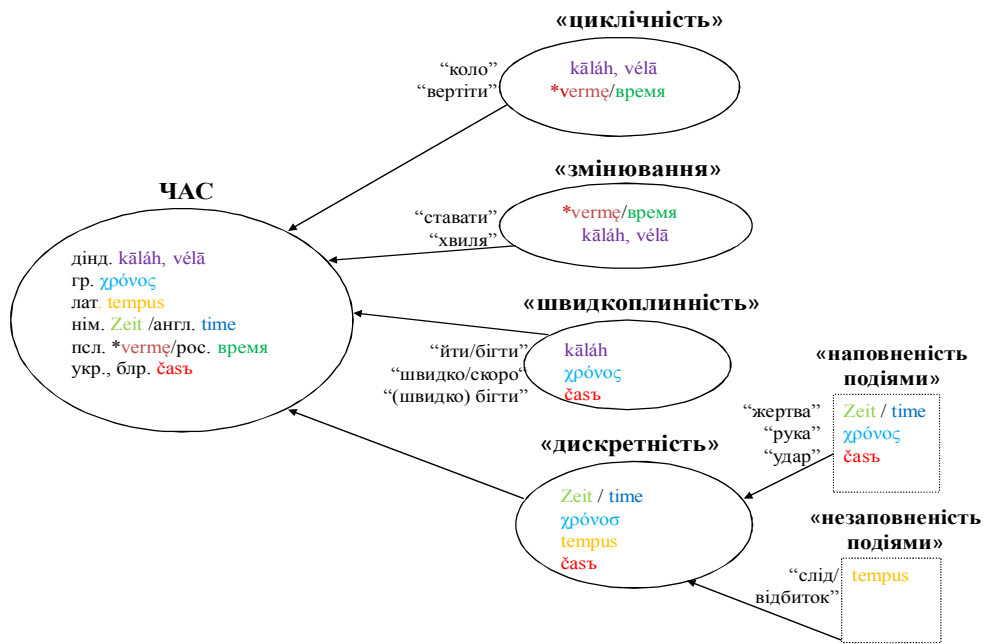

Рис. 1. Фрейм філософської категорії час

Як засвідчують результати проведеного аналізу, час у метафізичному розумінні концептуалізується двома альтернативними метафорами: ЧАС – ЦЕ КОЛО і ЧАС – ЦЕ ЛІНІЯ, які є мовнокультурними специфічними метафорами так званого “родового” рівня. “Родова” метафора ЧАС – ЦЕ КОЛО варіюється за двома видами і постає як ЧАС – ЦЕ КОЛО/КОЛЕСО, ЯКЕ ШВИДКО ОБЕРТАЄТЬСЯ в давньоіндійських діалектах, а також як ЧАС – ЦЕ КОЛЕСО, ЯКЕ ОБЕРТАЄТЬСЯ на тлі тих слов’янських мов, де відповідні терміни походять від псл. **vermę*. У той час як варіації метафори кола майже тотожні, загальна концептуалізація часу як лінії характеризується протилежними різновидами: ЧАС – ЦЕ ПОДІЯ в грецькій, англійській, німецькій, українській та білоруській мовах, а також ЧАС – ЦЕ ПОРОЖНЕЧА (ПОРОЖНЄ МІСЦЕ) в латині.

На відміну від давньоіндійського філософсько-міфологічного світогляду, який фіксує уявлення про час як про величезне колесо (прототипи “коло”, “колесо”), що перебуває в постійному коловому русі, античне метафізичне розуміння часу пов’язане в першу чергу зі смислом дискретності, що формує філософське уявлення про час як про часові відрізки вишикувані в лінійній послідовності. Намагаючись довести ілюзорність руху, учень Парменіда Зенон стверджує, що стріла, яка летить, тим не менш перебуває в спокої. Його аргументація зводиться саме до дискретизації часу: в кожному часовий момент стріла знаходиться в конкретному місці, займаючи відрізок простору, що дорівнює її довжині. Водночас, моменти часу є не абстрактними інтервалами, проте обов’язково співвідносяться з подіями (речами). Прототип “жертва” в термінологічних позначень германських мов указує на первинну асоціацію з подією жертвоприношення, а прототип “рука” в гр. *χρόνος* разом із значенням відповідного першокореня іє. **ǵher-* “схопити” – на дещо, тобто річ, яку можна взяти рукою. Описане розуміння часу втілює те, що прийнято називати “реляційною” концепцією часу Аристотеля: він не розмірковує про час окремо від подій і, вказуючи на необхідність часу бути порохованим, має на увазі саме зчисленність речей і подій [1].

Тит Лукрецій Кар, який добре знав давньогрецьку філософську традицію, проте вже послуговувався латинською термінологією, робить перший крок до відступу від наведеного вище розуміння часу як “злитого” з подією. Із розрізнення речей і порожнечі Лукрецій виводить розуміння про час як про феномен, притаманний одночасно і речам, і порожнечі, а отже, події не ототожнюються ні з

власне часом, ані з порожнечою, в якій вони відбуваються [2, с. 418-482]. У зазначеному уривку Лукрецій також говорить про невідчутність порожнечі і про таку ж саму невідчутність часу. Слід підкреслити, що порожнечу, позначену в давньо-грецькій філософській традиції терміном гр. *χώρα* (*χάος*), Аристотель ототожнив з “простором” або “місцем”, позначеним гр. *τόπος*, що має загальне значення “порожнє місце”. Продемонстроване Т. Харитоновою зближення гр. *τόπος* з лат. *tempus* [3, с. 65] експлікує в останньому терміні саме семантику “незаповненості” і, відповідно, розуміння часу як нічим незаповнених інтервалів.

Описаний вище смисл “незаповненості подіями” корелює з розвиненою пізніше “субстанційною” концепцією часу, відомою як “абсолютний час” І. Ньютона, який протікає рівномірно сам по собі в будь-якому куточку Всесвіту (прототип “слід”, що передбачає асоціацію з незаповненою формою), і не співвідноситься з жодними подіями. Відповідним зазначеному погляду на час є і відсутність в лат. *tempus* смислу “швидкоплинності”, асоційованого саме зі швидко минаючими подіями, як у гр. *χρόνος* та укр., блр. *časъ*.

Питання про лінгвістичну відносність мовнокультурних концептуальних метафор постає особливо гостро у таких контекстах, де проблема їх істинності чи неістинності набуває першорядного значення – зокрема в контексті наукового дискурсу. Слід відзначити, що, незважаючи на відмову від ідеї абсолютного часу, ініційованої латиномовною філософською метафорою ЧАС – ЦЕ ПОРОЖНЕЧА, яка була панівною у фізиці до початку ХХ ст., сучасна наука все ще продовжує послуговуватися вихідною для згаданої метафорою, що містить концептуалізацію часу як лінійної послідовності. Відкриття незмінності швидкості світла виявило те, що кожний спостерігач має свою міру часу, фіксовану його годинником, і зовсім необов'язково, що покази годинників різних спостерігачів співпадуть. Таким чином, час виявився суб'єктивним поняття, відносним до спостерігача, який його вимірює. Тим не менш, як відзначають С. Хокінг і Л. Млодінов у своїй відомій книзі “Найкоротша історія часу”, час у фізиці продовжують трактувати так, ніби це пряма залізнична лінія, якою можна рухатися тільки вперед або назад [4, с. 119].

Підсумовуючи, маємо підкреслити, що виявлені нами відмінності в концептуалізації філософської категорії часу в розглянутих природних мовах вкладаються у вище наведену типологію темпоральних систем В. Еванса, де першій дейктичній системі відповідає осмислення часу, фіксоване латинським терміном *tempus*, лінійний – філософське поняття про час, мотивоване гр. *χρόνος*, а зовнішній – типове для Сходу метафізичне розуміння часу, позначене дінд. *kālāh, véla*. Як засвідчує наш концептуальний аналіз, лінгвістична відносність може проявлятися на рівні окремих дискурсивних практик, зокрема філософського розділу метафізики, де особливості природних мов у тій чи іншій мірі зумовлюють розуміння базової онтологічної категорії часу. Специфічна мовнокультурна метафора, яка визначає особливе розуміння часу у філософії, згодом екстраполюється до наукового дискурсу, де вона може виступати складовою конкретної природничо-наукової концепції або ж наукової картини світу в цілому. Перспективи подальших досліджень мовнокультурної метафори часу передбачають як вихід за межі мов індоєвропейської сім'ї, так і з'ясування того, як саме мовноспецифічна метафорична категорія часу співвідноситься з іншими базовими онтологічними категоріями простору, руху і причини, які разом складають фундамент не тільки філософської, а й наукової картини світу.

Література

1. Аристотель. Сочинения. В 4-х т. Т. 3 : Перевод /статья и примеч. П. Д. Романский. – М. : Мысль, 1981. – 613 с. – (Филос. наследие. Т.83).
2. Лукрецій Тит Кар. Про природу речей / Пер. А. Содомори. – К. : Дніпро, 1988. – 191 с.
3. Харитонova Т. А. Джерела філософської термінології / Т. А. Харитонova – К. : Наукова думка, 1992. – 111 с.
4. Хокинг С. Кратчайшая история времени / Стивен Хокинг, Леонард Млодинов ; [пер. с англ. Б. Оралбекова под ред. А. Г. Сергеева]. – СПб. : ЗАО “Торг.-издат. Дом “Амфора”, 2014. – 180 с.

5. Boroditsky L. Remembrances of times east: Absolute spatial representations of time in an Australian Aboriginal Community / L. Boroditsky, A. Gaby // *Psychological Science*, 2010, Vol. 21. – pp. 1635-1639.

6. Evans V. *Cognitive Linguistics: an Introduction.* / V. Evans, M. Green. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. – 830 p.

7. Evans V. Temporal frames of reference [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела:

<http://www.vyvevans.net/TFoRs.pdf> .

8. Lakoff G. *Women, fire, and dangerous things.* / G. Lakoff – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 631 p.

9. Lakoff G. *The contemporary theory of metaphor* / A. Ortony (ed.) // *Metaphor and thought*. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – pp. 202-251.

10. Núñez R. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time / R. Núñez, E. Sweetser // *Cognitive science*, 2006, Vol. 30. – pp. 1-49.

11. Núñez R. Contours of time: Topographic construals of past, present and future in the Yupno Valley of Papua New Guinea / R. Núñez, K. Cooperrider, D. Doan, J. Wassmann // *Cognition*, 2012, Vol. 124 (1). – pp. 25-35.

12. Sinha C. When time is not space: The social and linguistic construction of time intervals and temporal event relations in an Amazonian culture / C. Sinha, V. Sinha, J. Zinken, W. Sampaio // *Language and Cognition*, 2011, Vol. 3. – pp. 137-169.